

راهبردهای به کارگیری شده از سوی نیروی دریایی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران در دفاع مقدس^۱

علی جمالی^۲

تاریخ دریافت: ۹۳/۱۰/۲۳

تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۲/۲

چکیده

این تحقیق به منظور بررسی و اکتشاف راهبردهای نانوشتتهای انجام شده که توسط نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در زمان دفاع مقدس مورد استفاده قرار گرفته است. هدف این تحقیق، اکتشاف راهبردهای به کارگیری شده توسط این دو نیرو، در دفاع مقدس و بهره‌برداری در آینده می‌باشد. برای پاسخ به این پرسش اصلی که چه راهبردهایی توسط نیروی دریایی سپاه پاسداران و ارتش در دفاع مقدس به کارگیری شده است؟ با روش کتابخانه‌ای و با کار میدانی مصاحبه و پرسشنامه از جامعه نمونه آماری، اطلاعات مورد نیاز گردآوری گردید. در این تحقیق، جامعه آماری ۲۰۰ نفر محاسبه شد و از این تعداد با ۲۰ نفر مصاحبه شد و ۱۰۶ نفر نیز به عنوان نمونه آماری انتخاب گردید و با جمع‌بندی مصاحبه و تحلیل آماری پرسشنامه، نتیجه‌گیری ارائه شد. نتایج گویای این بود که نیروی دریایی سپاه پاسداران و ارتش، راهبردهای پیاپی از جزایر و سکوه‌های نفتی، امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران، پشتیبانی از سایر نیروها در جنگ، انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس، مقابله به‌مثال در جنگ نفتکش‌ها، مورد استفاده قرار داده است.

واژگان کلیدی: خلیج فارس، دفاع مقدس، نیروی دریایی ج.ا.ایران، عراق، تهدید، تنگه هرمز.

۱. این مقاله برگرفته از یافته‌های یکی از طرح‌های تحقیقاتی انجام شده در مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی ارائه شده است.

۲. استادیار دانشگاه جامع امام حسین (ع)

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسئله

تجربیات دفاع مقدس در حوزه دریایی، بسیار ارزشمند است که استفاده از آنها می‌تواند در خیلی از موارد برای جنگ آینده راه‌گشا باشد. اکتشاف راهبردهای دفاع مقدس در حوزه دریا، دغدغه‌ای است که باید در مراکز علمی و تحقیقی به آن پرداخته شود تا با استفاده از آن بتوان در جنگ احتمالی آینده، در صحنه عملیاتی دریا مورد بهره‌برداری قرار گیرد. استفاده از تجربیات ارزشمند نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران و نیروی دریایی سپاه پاسداران در زمان دفاع مقدس برای کشف راهبردهای به‌کارگیری شده و تحلیل نقاط قوت و ضعف و بهره‌برداری از آن برای آینده ضرورتی انکارناپذیر است که باید مورد توجه دست‌اندرکاران مجموعه دفاعی کشور باشد تا با بهره‌برداری از چراغ تاریخ برای روشنایی راه آینده استفاده نمود، به‌ویژه اگر این تجربه مربوط به زمان نزدیک و بخشی از آن تجربه مربوط به تهدیدی باشد که هم‌اکنون نیز وجود دارد. در اختیار داشتن دریا در قدرت دفاعی هر کشوری، دارای ارزشمندی است که تأثیر بسزایی در قدرت ملی آن کشور دارد. این قدرت در گرو استفاده بهینه از منابع و ظرفیت‌های مختلف از جمله نیروی دریایی آن کشور است، بنابراین ملت‌ها و دولت‌ها اگر بخواهند سرزمین و حیات سیاسی خود را از گزند تجاوز و دست‌اندازی دشمنان حفظ نمایند، یکی از سرمایه‌های ارزشمند، نیروی دریایی آن کشور است که ظرفیت قابل توجهی را برای دفاع از آن کشور ایجاد می‌نماید.

نوشته بودن راهبردها در زمان دفاع مقدس و عدم تدوین آنها، بهره‌برداری از این تجربیات ارزشمند در سطح راهبردی برای آینده را با مشکل روبه‌رو نموده است، پس مسئله این تحقیق، اکتشاف و تبیین راهبردهای به‌کارگیری شده در دفاع مقدس توسط نیروی دریایی سپاه پاسداران و ارتش با وجود نقش چشمگیر این نیروها در دفاع مقدس است.

۱-۲. اهمیت و ضرورت موضوع

با توجه به آنکه جنگ تحمیلی یکی از مقاطع مهم تاریخ انقلاب اسلامی و کشور ایران در دوران معاصر محسوب می‌گردد، می‌توان از تجربه‌ها و درس‌های آن در حوزه‌های راهبردی، سیاسی، فرماندهی و واپایش و راهکنش‌های (تاکتیک‌های) جنگی بهره‌های زیادی را برای آینده کشور بُرد.

جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب با طیفی از تهدیدهای امنیتی از جمله تهدید خارجی روبه‌روست؛ تهدیدهایی که با صراحت و روشنی از سوی آمریکا به‌عنوان روی میز بودن گزینه نظامی بیان شده است. با توجه به دریاپایه بودن قدرت نظامی آمریکا، آمادگی دفاعی در دریا در ابعاد مختلف، از جمله مباحث نظری از موضوع‌های ضروری دفاعی مناسب می‌باشد. همچنین بررسی تجربه‌های دفاع مقدس در دریا در سطح راهبردی و استفاده از آنها برای جنگ آینده یکی از ضرورت‌های بدیهی به نظر می‌رسد، پس با توجه به تهدیدهای جدی که در منافع ملی کشور در حوزه دریایی وجود دارد و بارها توسط دشمنان بیان شده است، برای رویارویی عالمانه و هوشمندانه با این تهدیدها، این تحقیق ضروری می‌باشد. در حال حاضر منابع زیادی، صرف دفاع در دریا و مقابله با تهدیدها در این حوزه می‌شود. اگر چنانچه کار تحقیقی و علمی در این مورد انجام شود، این منابع هدفمند هزینه شده و بهره‌برداری بیشتری انجام خواهد شد.

۱-۳. هدف تحقیق

هدف اصلی این تحقیق، اکتشاف راهبردهای به‌کارگیری شده توسط نیروی دریایی سپاه پاسداران و نیروی دریایی ارتش در دفاع مقدس است.

۴-۱. پیشینه تحقیق

در طرح تحقیقاتی «تبیین جایگاه دریا در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران و راهکارهای تحقق الزامات آن»، که از سوی دکتر علی‌اکبر رستمی در مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی انجام شده است، مناطق دریایی به‌عنوان یکی از صحنه‌های جغرافیای طبیعی به‌شمار آمده، که به‌دلیل برخورداری از ویژگی‌ها و مؤلفه‌های مختلف قدرت، دارای کارکرد مهمی در راهبرد دفاعی کشور است. در این تحقیق، هفت بُعد «ژئوپلیتیکی و سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، نظامی، ژئواستراتژیکی، زیست‌محیطی و حقوقی» تأثیرگذار در راهبرد دفاعی مورد بررسی قرار گرفته است و راهکارهایی که بتواند این الزام‌ها را محقق نموده و آنها را ارتقا و توسعه بخشد، استخراج و جایگاه دریا در ابعاد هفت‌گانه یادشده، یکی از ضرورت‌های برشماری شده است که نیازمند توجه ملی در سطوح نظامی و غیرنظامی است. از این‌رو، در این تحقیق تلاش شده است ضمن تبیین جایگاه دریا در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در مؤلفه‌های هفت‌گانه بالا، الزام‌های آن نیز از طریق مطالعات تحلیلی و اکتشافی، استخراج شده و در نهایت، راهکارهایی در هر کدام از حوزه‌ها ارائه گردد (رستمی، ۱۳۹۱).

در کتاب «اسکورت نفتکش‌ها» اثر محمود یزدانفام که در سال ۱۳۷۸ توسط انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی انتشار یافته است، حوادث دفاع مقدس در دریا و خلیج فارس به صورت روزشمار، بدون تجزیه و تحلیل بیان شده است (یزدانفام، ۱۳۷۸).

مجموعه تقویم تاریخ دفاع مقدس نداجا در ۲۰ جلد، تألیف امیر حبیب‌ا... سیاری و همکاران است که توسط انتشارات دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۸۹ منتشر شده است، در این تحقیق، تمام عملیات‌های نیروی دریایی ارتش جمهوری اسلامی ایران بیان گردیده است. این کتاب به

مستندسازی وقایع بدون تحلیل پرداخته و مکاتبه‌ها و پیام‌های تبادل شده بین یگان‌های عملیاتی را با دسته‌بندی براساس تاریخ وقوع آورده است (سیاری و همکاران، ۱۳۸۹). اثر دیگر با عنوان «بازدارندگی جمهوری اسلامی ایران در عرصه دریایی»، تألیف محمود عسگری است که از سوی مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی در اردیبهشت ۱۳۹۲ منتشر شده است. در این تحقیق که در ده فصل ساماندهی شده، مطالبی در مورد موقعیت دریا و جایگاه آن برای ج.ا.ایران و نقش نیروی دریایی در ایجاد بازدارندگی ناهمگون، تاریخ شکل‌گیری نیروی دریایی ج.ا.ایران و نیروی دریایی سپاه پاسداران، جایگاه نیروی دریایی در دفاع همه‌جانبه، سیاست دریایی فرماندهی کل قوا و شرایط محیط امنیتی نیروی دریایی، ارزیابی قدرت نرم‌افزاری نیروی دریایی در راستای بازدارندگی، چالش‌های نیروی دریایی، ارزیابی راهبرد نیروی دریایی در راستای ایجاد قدرت افکنی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است (عسگری، ۱۳۹۲).

افزون بر تحقیق‌های یادشده، ده‌ها مقاله و کتاب به زبان‌های مختلف در مورد دفاع مقدس، خلیج فارس، راهبرد، وجود دارد که به‌طور غیرمستقیم قابل استفاده در این موضوع تحقیقی است و قابل دسترسی می‌باشد، ولی هیچ‌کدام به‌طور مستقیم به موضوع مورد بحث نپرداخته‌اند.

۱-۵. پرسش تحقیق

چه راهبردهایی توسط نیروی دریایی سپاه پاسداران و نیروی دریایی ارتش در دفاع مقدس به‌کارگیری شده است؟

۱-۶. روش‌شناسی تحقیق

این تحقیق بر اساس ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی است به همین منظور با استفاده از یافته‌های کتابخانه‌ای و میدانی، نظرات و دیدگاه‌های جامعه نمونه با استفاده

از نرم‌افزار SPSS، تجزیه و تحلیل شد و نتایج با ارائه جدول‌های توصیفی و استنباطی مورد بررسی قرار گرفت و با روش استدلال عقلی، ارتباط منطقی متغیرها، مورد تحلیل قرار گرفته و نتایج مورد نظر استخراج شده است.

۱-۶-۱. جامعه آماری

جامعه آماری تحقیق، افراد خبره‌ای بوده‌اند که با دو متغیر اساسی دفاع دریایی در هشت سال دفاع مقدس در خلیج فارس و راهبردهای دفاع دریایی، آشنایی کامل داشته و قدرت پاسخگویی به پرسش‌های تحقیق را با استفاده از تجربه‌های ناشی از خدمت در یگان‌های رزم نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران داشته و همچنین آموزش‌های لازم و تحصیلات مربوط را طی نموده‌اند. افراد با مشخصات یادشده، کسانی بوده‌اند که در یگان‌های شناورهای رزمی، سمت‌های فرماندهی داشته‌اند و در زمان دفاع مقدس در خلیج فارس در عملیات‌ها و پس از آن در رزمایش‌ها و دریانوردی رزمی و غیررزمی شرکت داشته که برخی از آنها پس از مدت خدمت قابل توجه در رده‌های صف نیروها، در ستادهای نیروها و یا مناطق، مشغول به خدمت بوده‌اند. با بررسی‌های انجام شده، این جامعه حدود ۲۰۰ نفر برآورد گردید. همچنین جامعه آماری برای مصاحبه، فرماندهان عالی‌رتبه دو نیرو در زمان دفاع مقدس و پس از آن بوده‌اند که به‌عنوان جامعه مورد نظر برای مصاحبه انتخاب شدند و با ۲۰ نفر از آنها مصاحبه انجام شد.

۱-۶-۲. روش نمونه‌گیری و جامعه نمونه

در این تحقیق، به‌منظور رسیدن به افراد با رتبه علمی و تجربی بالاتر برای دستیابی به نتایج قابل اعتماد، از روش نمونه‌گیری هدفمند و انتخابی استفاده شده است. افراد گروه نمونه آماری با استفاده از روش هدفمند در دو طبقه از متخصصان در نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران و نیروی دریایی سپاه پاسداران، با استفاده از فرمول کوکران ۱۰۵

نفر انتخاب و برای اطمینان از بازگشت پرسشنامه‌ها به ۱۳۵ نفر پرسشنامه داده شد و ۱۰۶ پرسشنامه گردآوری گردید.

۳-۶-۱. روش و ابزار گردآوری اطلاعات

گردآوری اطلاعات با دو روش کتابخانه‌ای و میدانی انجام شد. اطلاعات مرتبط با مبانی نظری و بخش‌هایی دیگر با استفاده از مطالعه منابع معتبر مکتوب و اسناد و مدارک و بررسی نقشه‌ها و نمودارها با استفاده از فیش‌برداری، پُر کردن جدول‌ها و نمودارها، گردآوری شد و سایر بخش‌ها از یافته‌های میدانی تحقیق بود که با استفاده از مصاحبه با فرماندهان و مدیران عالی‌رتبه در دوران دفاع مقدس و همچنین با ابزار پرسشنامه محقق ساخته گردآوری شد و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

۴-۶-۱. روش تجزیه و تحلیل

ابتدا مصاحبه‌های انجام شده با روش دستی کُدگذاری، دسته‌بندی و طبقه‌بندی شد و جمع‌بندی حاصل آنها به عنوان یافته مصاحبه، با تنظیم پرسشنامه و ارائه به خبرگان مورد اعتبارسنجی قرار گرفت. پرسشنامه‌های گردآوری شده، در تجزیه و تحلیل آماری و توصیف یافته‌های تحقیق، با جدول‌های توزیع فراوانی و نمایش آنها انجام شد. به این منظور اطلاعات گردآوری شده توسط پرسشنامه‌ها استخراج و با نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. برای تحلیل یافته‌ها و نتیجه‌گیری یافته‌های تحلیلی و رتبه‌بندی آنها از آزمون فریدمن استفاده شد و در جدول‌های مربوط قرار گرفت.

۵-۶-۱. روایی و پایایی

به منظور حصول اطمینان از روایی پرسشنامه، سؤال‌های طراحی شده به ۱۰ نفر از کارشناسان و استادان صاحب‌نظر در امور دفاع دریایی و دفاع مقدس ارائه و نظرات آنها

گردآوری شد و نظرات اصلاحی آنها در پرسشنامه اعمال گردید و بعضی از سؤال‌ها اصلاح یا حذف گردیدند. برای سنجش پایایی پرسشنامه تحقیق از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. این روش برای محاسبه همبستگی درونی ابزار اندازه‌گیری از جمله پرسشنامه به‌کار می‌رود.

۲. ادبیات و مبانی نظری تحقیق

۲-۱. تعریف مفاهیم

۲-۱-۱. نیروی دریایی

یکی از اجزای سه‌گانه نیروهای مسلح یک کشور که شامل کشتی‌های جنگی، زیردریایی، ناو هواپیمابر و کارکنان مربوط می‌باشد (رستمی، ۱۳۷۸: ۸۷۵).

۲-۱-۲. نیروی دریایی ارتش

منظور یکی از نیروهای چهارگانه ارتش ج.ا.ایران است که مأموریت دفاع از آب‌های ج.ا.ایران را بر عهده دارد و در مناطق جنوب و شمال کشور (دریای عمان و دریای مازندران) استقرار دارد.

۲-۱-۳. نیروی دریایی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی

منظور یکی از نیروهای پنجگانه سپاه پاسداران انقلاب اسلامی است که مأموریت دفاع از آب‌های ج.ا.ایران را بر عهده داشته و در مناطق جنوبی (خلیج فارس) استقرار دارد.

۲-۱-۴. دفاع مقدس

دوران دفاع مقدس به هشت سال دفاع اطلاق می‌شود که ج.ا.ایران در برابر تهاجم همه‌جانبه رژیم بعث عراق علیه ایران انجام داد. این دفاع در هوا، زمین و دریا انجام شد

و همه قدرت‌های جهانی آن زمان به‌طور آشکار از صدام حمایت نمودند و در اواخر جنگ به‌طور مستقیم به نفع او وارد کارزار با ج.ا.ایران شدند.

۵-۱-۲. راهبردها

در تعریفی که ستادکل نیروهای مسلح برای راهبرد ملی ارائه نموده است، راهبرد را ایده، الگو، طرح، نقشه یا روش اجرایی تعریف نموده است که دستیابی به هدف‌های ملی یا مأموریت‌ها را با استفاده مؤثر از منابع و مقدرات، ممکن ساخته و یک ارتباط منطقی و هماهنگ بین سلسله فعالیت‌ها برای نیل به هدف‌های ملی ایجاد می‌نماید.

در تعریفی دیگر، راهبرد، هنر و علم درک و توسعه و به‌کارگیری نیروهای سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی ملت در جنگ و صلح به‌منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست‌های ملی به قصد افزایش احتمال موفقیت و نتایج مطلوب برای پیروزی و رسیدن به هدف‌های ملی و تقلیل احتمالی شکست، تعریف شده است (کوبین، ۱۳۷۶: ۳۳). با بررسی تعاریف مختلف راهبرد، از جنبه نظامی و غیرنظامی، استنباط می‌شود که راهبرد شامل دو جزء اساسی «هدف» و «مسیر دستیابی به هدف» است. هدف به‌عنوان جهت‌دهنده، تلقی گردیده و بیان‌کننده آن است که به کجا باید رفت. مسیر دستیابی به هدف‌ها، بیان‌کننده آن است که چگونه و با چه ابزاری به سمت هدف و یا هدف‌ها باید حرکت کرد (کوبین، ۱۳۷۶: ۳۳). راهبرد از نظر مفهومی می‌تواند به‌عنوان یک چشم‌انداز یا چراغ راهنمایی برای تصمیم‌های اساسی و یا تعیین‌کننده موقعیت سازمان در محیط باشد. همچنین راهبرد، مجموعه‌ای از اقدام‌ها (برنامه) است که به شکل آگاهانه و به‌منظور رسیدن به هدفی خاص اتخاذ می‌گردد (مینتزرگ، ۱۳۷۶: ۱۵).

۲-۲. ادبیات تحقیق

۲-۲-۱. کلیاتی در مورد دفاع مقدس

جنگ تحمیلی در روز جمعه ۳۱ شهریور سال ۱۳۵۹ هجری شمسی، از سوی ارتش رژیم بعثی عراق با حمله سراسری نیروهای هوایی، زمینی و دریایی آن کشور به خاک ایران، آغاز گردید. ارتش بعثی عراق توانست با تهاجم غافلگیرانه خود، پنج استان ایران را درگیر مستقیم جنگ نموده و در نهایت، در چهار ماه اول جنگ، حدود ۱۷ هزار کیلومتر مربع از خاک ایران را به تصرف و اشغال خود در آورد. در این وضعیت و شرایط یکی از آزمون‌های سخت ملت ایران به وقوع پیوست که با مقاومتی بی‌نظیر و پس از یک سلسله عملیات‌های پی در پی، نیروهای مسلح ج.ا.ایران توانستند دشمن را از دستیابی به هدف‌های خود باز دارند (علایی، ۱۳۹۱: ۳۳).

۲-۲-۲. شکل‌گیری و زمینه‌های تحمیل جنگ علیه ج.ا.ایران

رژیم بعثی همواره افزایش سواحل دریایی و اعمال حاکمیت بر شمال خلیج فارس را به‌عنوان یک هدف راهبردی تلقی می‌نمود و راه رسیدن به آن را تسلط بر خوزستان و ارون‌درود و کویت می‌دانست و این تفکر پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و تضعیف ارتش ایران قوت گرفت. زمینه‌های زیر در حمله عراق به ج.ا.ایران قابل بیان است:

- (۱) جاه‌طلبی شخص صدام و رؤیای رهبری بر جهان عرب،
- (۲) ضدیت حزب بعث عراق با انقلاب اسلامی و نگرانی از صدور آن به عراق،
- (۳) تحریک و پشتیبانی دولت‌های استکباری و بعضی از کشورهای منطقه،
- (۴) اختلاف‌های مرزی دو کشور (صدام تصور می‌کرد از قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر متضرر شده است)،
- (۵) پرکردن خلأ قدرت در منطقه پس از سقوط شاه (تهامی، ۱۳۸۰: ۴۹).

۲-۲-۳. هدف‌های رژیم بعثی عراق از جنگ با ایران

آنچه از اظهارات رئیس جمهور وقت و سایر مقام‌های عراقی می‌توان برداشت نمود این است که رژیم صدام چند هدف را از جنگ با ایران دنبال می‌کرد: ملغی نمودن قرارداد مرزی ۱۹۷۵ الجزایر به‌عنوان کف هدف‌های خود (درودیان، ۱۳۷۹: ۲۳)، جداسازی تمام یا بخشی از استان خوزستان از ایران، تضعیف و یا از بین بردن انقلاب اسلامی. هدف نهایی عراق از حمله به ایران را می‌توان سرنگونی نظام جمهوری اسلامی و از بین رفتن انقلاب اسلامی در ایران دانست (علایی، ۱۳۹۱: ۳۷).

۲-۲-۴. وضعیت نیروی دریایی عراق در پیش از جنگ

استعداد کلی نیروی دریایی عراق در زمان شروع جنگ ۷۰۰۰ نفر بود و یگان‌های رزمی و پشتیبانی رزمی این نیرو در این زمان شامل: یک تیپ تفنگداران دریایی، نیروی مخصوص، گردان‌های پدافند هوایی و توپخانه ساحلی، یک گردان (اسکادران) بالگرد سوپر فرلون (۱۲ فروند)، انواع شناور رزمی ۵۷ فروند، پایگاه دریایی بصره: ناوتیپ سطحی شامل ناوچه‌های موشک‌انداز (۵ فروند)، ناوچه‌های اژدرافکن (۷ فروند)، مین‌روب (۴ فروند)، ناو آمادی (لجستیکی) (۲ فروند)، تیپ تفنگداران دریایی، پایگاه دریایی ام‌القصر: ناوتیپ سطحی شامل ناوچه‌های موشک‌انداز (۹ فروند)، ناوچه‌های اژدرافکن (۵ فروند) ناو آمادی (۳ فروند)، تیپ تفنگداران دریایی، بالگرد سوپر فرلون (۱۲ فروند) و ایستگاه‌های دریایی مستقر در فاو، شعبیه، سکوی البکر و الامیه، مجهز به رادارهای سطحی، تجهیزات شنود، موشک‌های ضدسطحی و یگان‌های پدافندی (اطلس دفاع مقدس نداجا، ۱۳۹۲، ۵).

۲-۲-۵. مشارکت نیروی دریایی ارتش در دفاع مقدس

۲-۲-۵-۱. عملیات‌های دریایی

نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران طرح‌های عملیاتی خود (عملیات‌های دریایی اشکان و مروارید) را با هدف قطع خطوط مواصلاتی دشمن به بنادر، جلوگیری از صادرات

نفت و انهدام کامل نیروی دریایی دشمن بعثی به ترتیب اجرا نمود. گرچه سکوهای نفتی البکر و الامیه از نظر تأسیسات انتقال نفت به‌طور کامل منهدم شده بودند، ولی به‌عنوان پناهگاه ناوچه‌های عراقی، مقرر واپایش تحرکات دریایی و محل استقرار گروه‌های شنودی متحرک عراق مورد استفاده قرار می‌گرفتند. از این‌رو، در روزهای ۵ و ۶ و ۷ آذرماه سال ۱۳۵۹ طرح عملیاتی مروارید به‌منظور انهدام شناورهای مستقر در این پایانه‌ها و نیروهای مستقر در آن طراحی و با هدف‌های زیر اجرا شد:

- (۱) تأمین خطوط مواصلاتی دریایی به بنادر خودی،
- (۲) نابودی بخش قابل توجهی از نیروهای دریایی عراق،
- (۳) محبوس نمودن باقی‌مانده نیروهای دریایی دشمن در بندر ام‌القصر،
- (۴) سیادت دریایی ج.ا.ایران در خلیج فارس و دریای عمان،
- (۵) جلوگیری از صدور نفت عراق و ایجاد اختلال در نظام اقتصادی دشمن،
- (۶) قطع ارتباط دریایی دشمن و خطوط مواصلاتی آن،
- (۷) محروم ساختن عراق از سکوها به‌عنوان یک نقطه آفندی بر علیه واحدهای سطحی و هوایی خودی،

(۸) استفاده از پایانه‌های نفتی البکر و الامیه دشمن به‌عنوان سرپل و پست‌های دیدبانی جهت واپایش کامل تردد یگان‌های سطحی و هوایی دشمن از بندر ام‌القصر و بندر نفتی فاو (سیاری، ۱۳۹۱: ۴۵).

پس از اجرای عملیات مروارید تا سال ۱۳۶۵ بارها پایگاه‌های ایجادشده دشمن در سکوهای البکر و الامیه، مورد حمله‌های هوایی و دریایی ارتش جمهوری اسلامی ایران قرار گرفت و در هر مرحله، تلفات زیادی نیز وارد شد، ولی دشمن با استقرار نیرو و پیشرفته‌ترین تجهیزات مانند رادارهای سطحی، هوایی و دوربین‌های قوی دید در روز و شب، روی سکوهای نفتی البکر و الامیه، آنها را به یک پایگاه نظامی تبدیل کرد. دشمن با این اقدام سعی داشت آب‌های شمال خلیج فارس را تحت پوشش قرار داده و با به‌کار

بردن هواپیماها، بالگردها و باقی مانده نیروی دریایی خود، کشتی‌های عبوری جمهوری اسلامی را منهدم نمایند و به این ترتیب، شکست سنگین دریایی خود را جبران و برای خود برتری دریایی کسب نمایند، پس به منظور محروم ساختن دشمن در بهره‌برداری از این مزیت در راستای عملیات والفجر ۸، حمله به سکوهاى البکر و الامیه به نام عملیات تکسا طرح‌ریزی و اجرا گردید (دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران، ۱۳۹۲: ۷).

در هشت سال دفاع مقدس، عملیات درگیری با یگان‌های سطحی و هوایی دشمن به نام عملیات رعد و در هنگام اجرای عملیات سیادت و بازرسی کشتی‌ها، در مواردی رویارویی با یگان‌های شناور و پروازی عراقی اتفاق افتاد که منجر به درگیری بین ناوچه‌های موشک‌انداز شمشیر، خنجر، زوبین و جوشن با آنها شد.

سلسله عملیات سیادت با هدف انجام گشت و شناسایی با بهره‌مندی از همه یگان‌های شناور و پروازی نداجا به‌گونه مستمر و شبانه‌روزی در سطح کل آب‌های خلیج فارس، دریای عمان و شمال اقیانوس هند، تدوین شد و با آغاز جنگ تحمیلی به منظور اعمال حاکمیت بیشتر، کسب اطمینان از باز بودن خطوط مواصلاتی و بنادر کشور، اعمال قانون کنتراباند یعنی کشف، شناسایی و توقیف یگان‌های تجاری عراقی و یا حامل تجهیزات و کالا به بنادر عراق توسط کشتی‌های سایر ملل به اجرا در آمد (دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران، ۱۳۹۲: ۹).

همپایی (اسکورت) کشتی‌های تجاری به بنادر بوشهر و امام خمینی (ره) به‌منظور باز نگه داشتن خطوط مواصلات دریایی و تأمین نیازمندی‌های مردم و بیشترین بهره‌برداری از بنادر کشور به‌ویژه بندری مانند بندر امام (ره) که دارای تسهیلات بندری مناسب برای تخلیه و خط راه‌آهن بود، از عمده هدف‌های نیروی دریایی در زمان جنگ به‌شمار می‌رفت که اجرا گردید (دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران، ۱۳۹۲: ۱۰).

واپایش بنادر و آبراه‌های محدود با رادار و یگان‌های شناور واپایش سطحی به جز انجام گشت و شناسایی، به‌منظور کشف یگان‌های مشکوک حامل کالا و تجهیزات به کشور عراق و پاسداری از آب‌های جمهوری اسلامی، کسب اطمینان از تردد کشتی‌های تجاری مجاز به بنادر و آب‌های خودی و ممانعت از ورود هر گونه کشتی و یا واحد کوچک غیرنظامی به آب‌ها و بنادر کشورمان که می‌توانست متعلق به دشمن باشد، از دیگر مأموریت‌های یگان شناور و ایستگاه‌های رادار بود. استقرار یگان‌های شناور در مدخل ورودی بنادر همچون بندرعباس، بوشهر، چابهار، بندر امام و اطراف جزیره خارک به‌منظور واپایش تردد کشتی‌های تجاری تأییدشده از طرف سازمان بنادر و کشتیرانی جمهوری اسلامی و همچنین مستقر نمودن یگان‌های شناور در تنگه هرمز و آب‌های سواحل کشورمان با هدف جلوگیری از هر گونه احتمال سوءاستفاده از کشتی‌های تجاری در جنگ، در هشت سال دفاع مقدس انجام پذیرفت (دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران، ۱۳۹۲: ۱۸).

در تاریخ ۶۷/۱/۲۹ عملیات رشادت (عملیات درگیری مستقیم با نیروهای آمریکایی در خلیج فارس) انجام شد. باوجود تمامی کمک‌های اطلاعاتی، جاسوسی و نظامی به عراق، لشگرکشی بی‌سابقه آمریکا به خلیج فارس، به‌منظور تقویت روحیه نیروهای عراقی و جلوگیری از ادامه موفقیت‌های نیروی دریایی ارتش جمهوری اسلامی ایران، حمله‌هایی را به سکوها نفتی جمهوری اسلامی و یگان‌های نظامی نیروی دریایی، برنامه‌ریزی و اجرا نمود که منتهی به درگیری مستقیم با آمریکا شد (دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران، ۱۳۹۲: ۲۶).

۲-۲-۵-۲. عملیات پدافند از جزایر

جزیره خارک همواره مورد توجه دولت‌های بیگانه بوده است. این جزیره در گذشته و حال یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین مراکز صادرات نفتی کشور محسوب می‌شود و

به‌عنوان یکی از مناطق حساس و حیاتی کشور به‌شمار می‌رود. در هشت سال دفاع مقدس، این خطه از کشور همواره مورد تهاجم نیروهای بعثی بود و به‌طور مستمر بلکه روزانه تا سه مورد، آماج حمله‌های هوایی و موشکی نیروهای هوایی عراق قرار می‌گرفت. کارکنان پدافند هوایی نیرو هوایی پایگاه دریایی خارک و کارکنان شرکت نفت، نیز از این جزیره دفاع می‌نمودند. نیروی دریایی ارتش، افزون بر پایگاه دریایی خارک با استقرار مستمر یگان‌های شناور در حلقه (رینگ) پدافندی ارتفاع پست هوایی و سطحی پیرامون جزیره، ضمن پدافند هوایی و سطحی از جزیره، از نفوذ عوامل بیگانه دریایی به جزیره جلوگیری می‌نمودند. ناوگروه هواناو نیروی دریایی نیز در طول جنگ، در این جزیره مستقر و از این مکان پشتیبانی تعدادی از عملیات‌های زمینی، همپایی، تجسس و نجات، مردم‌یاری و... را انجام می‌دادند.

۳-۲-۵. مشارکت در عملیات‌های زمینی

نیروی دریایی ارتش افزون بر عملیات‌های دریایی در عملیات‌های زمینی، پدافند از خرمشهر در زمان تهاجم عراق، عملیات پدافندی در کوی ذوالفقاری آبادان، عملیات پدافند و آفند در محور ماهشهر (فلق)، آبادان، عملیات شکست حصر آبادان، پشتیبانی عملیات عبور از رودخانه (عملیات بدر و خیبر)، عملیات پدافند از مناطق حیاتی و حساس (سکوه‌های نفتی و جزایر) نیز شرکت فعال داشته است (سیاری، ۱۳۹۱: ۵۶).

۶-۲-۲. مشارکت نیروی دریایی سپاه پاسداران در دفاع مقدس

از ابتدای تشکیل سپاه پاسداران و شروع جنگ، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، بنا به نیاز حضور در مناطق دریایی کشور، اقدام به سازماندهی یگان‌های دریایی نمود. این یگان‌های دریایی پیش از تشکیل رسمی نیروی دریایی سپاه پاسداران در جنگ حضور داشته و با فرماندهی قرارگاه نوح (ع)، اداره می‌شدند و در عملیات‌هایی مانند عملیات خیبر که نیازمند عبور از آب بود، پشتیبانی‌های لازم را ارائه می‌داد. در ۲۶ شهریور

۱۳۶۴ با فرمان امام (ره) برای تشکیل سه نیرو در سپاه پاسداران و شکل‌گیری نیروی دریایی سپاه پاسداران (امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸، ج ۱۹: ۳۸۶)، نقطه‌عطفی در گسترش فعالیت‌های سپاه پاسداران در منطقه خلیج فارس ایجاد شد تا با امکانات کم و با روش‌های جدید و کم‌هزینه، سیاست‌های مقابله به مثل را دنبال کند.

در مورد عملیات‌های انجام‌شده توسط نیروی دریایی سپاه پاسداران باید گفت پس از عملیات کربلای ۵ و تهدید جدی ج.ا.ایران علیه رژیم متجاوز بعثی عراق، این رژیم حمله علیه هدف‌های دریایی را شدت بخشید و نیروهای آمریکا و برخی از کشورهای اروپایی در منطقه حضور فعال‌تری پیدا نمودند و به همین دلیل، نیاز به برخوردی جدی‌تر برای سد نمودن حملات رژیم عراق احساس می‌گردید. بر این اساس، به نیروی دریایی سپاه پاسداران، مأموریت حضور فعال‌تر به منظور پاسخگویی به شرارت دشمن، ابلاغ گردید. نیروی دریایی سپاه پاسداران با تشکیل مناطق سه‌گانه و آمادگی‌های لازم، عملیات‌های خود را سازماندهی و به مرحله اجرا گذاشت. با ورود نیروی دریایی سپاه پاسداران به صحنه عملیات مقابله به مثل، تحول عظیمی به وجود آمد؛ به گونه‌ای که در نیمه سال ۱۳۶۶ میزان اصابت شناورهای دشمن یا حامیان آنها به مراتب بیشتر از شناورهای خودی بود. در شرایطی که نیروی دریایی سپاه پاسداران عملیات مقابله به مثل را انجام می‌داد، با حضور فعال و عملی ناوگان آمریکایی‌ها و شوروی و دیگر کشورهای منطقه و فرمانطقه‌ای نیز روبه‌رو بود؛ در واقع باید ادعا نمود که نیروی دریایی سپاه پاسداران در مدت عملیات مقابله به مثل خود، درگیری و جنگ تمام‌عیاری را با کشورهای قدرتمند و پر مدعا داشته است (مرکز مطالعات نیروی دریایی سپاه پاسداران، ۱۳۹۲: ۱۳). عملیات مین‌ریزی برای برهم زدن معادله‌های سیاسی و همچنین ضربه زدن به دشمنان ج.ا.ایران، یکی از عملیات‌های مؤثر در جنگ تلقی می‌شود که با سلاحی ساده و ارزان می‌توانست آثار قابل توجهی در جنگ داشته باشد.

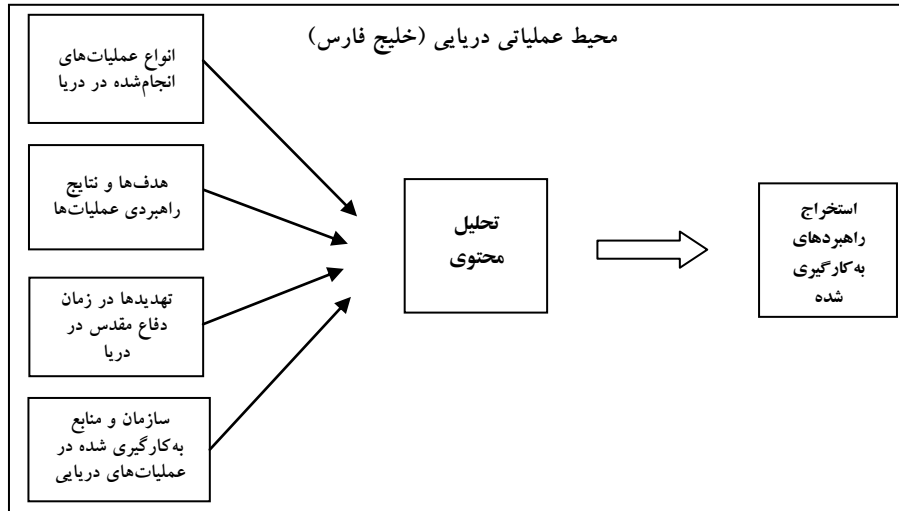
جنگ نفتکش‌ها، چشم‌انداز جدیدی را به وجود آورد که بیانگر تشدید درگیری و مقدمه جنگ دریایی بود. پس از آغاز جنگ در سال ۱۳۵۹ جنگ نفتکش‌ها با ساختار کلی جنگ در خلیج فارس چنان در آمیخته بود که تفکیک جنگ دریایی از روند کلی جنگ غیرممکن بود (مرکز مطالعات نیروی دریایی سپاه پاسداران، ۱۳۹۲: ۱۹).

در جنگ نفتکش‌ها در سه سال اول جنگ فقط به ۴۸ کشتی بازرگانی حمله شده بود، در حالی که در سال ۱۳۶۳ این تعداد به ۷۱ کشتی رسید و در سال‌های ۱۳۶۴-۱۳۶۵ در مجموع بیش از ۱۲۰ هدف مورد حمله قرار گرفت. همچنین تلفات انسانی ناشی از این حمله‌ها در سال‌های ۱۳۶۳-۱۳۶۵ به ۱۷۸ نفر رسید. در حالی که عراق با حمله به نفتکش‌ها و تأسیسات نفتی، موجب کاهش صادرات ایران شده بود، با حضور نیروی دریایی سپاه پاسداران این معادله به نفع ج.ا.ایران تغییر نمود.

موقعیت نظامی ایران پس از تصرف منطقه فاو، کویت را نگران کرد که ایران نسبت به حمایت‌های آن کشور از عراق واکنش نشان دهد و در وضعیتی که ج.ا.ایران، پیروزی جدیدی در منطقه شرق بصره به دست آورد و عراق مرحله سوم جنگ نفتکش‌ها را شروع کرده بود، دولت کویت در تاریخ ۲۳ دی ۱۳۶۵ از سفارت آمریکا خواست تا نفتکش‌های کویت با نصب پرچم آمریکا از حمایت دریایی این کشور برخوردار شوند. کویت به شوروی نیز درخواست مشابهی داد. ابتدا ایالات متحده، واکنش خاصی نسبت به این خواست نشان نداد، اما وقتی واشنگتن دانست شوروی حاضر شده است، پرچم خود را روی یازده کشتی کویتی نصب کند، بلافاصله پذیرفت، آن یازده کشتی را زیر پرچم خود محافظت کند، از این رو در تاریخ ۳۰ تیر ۱۳۶۶، نخستین پرچم آمریکا بر نفتکش‌های کویتی برافراشته شد و نخستین کاروان (تحت همپایی) براساس برنامه‌ریزی زمان‌بندی شده در ۳۱ تیر ۶۶ وارد خلیج فارس شد. نفتکش «بریجتون»^۱ با مین، برخورد نمود (یزدانفام، ۱۳۷۸: ۶۵).

در شانزده مهر ۱۳۶۶ بالگردهای آمریکایی به قایق‌های ایرانی تیراندازی کردند و ایران نیز اعلام کرد در تاریخ اول آذر همان سال، به چهار فروند بالگرد آمریکا تیراندازی کرده است. آمریکا همچنین سکوه‌های نفتی ایران را مورد تهاجم قرار داد. برخی از تحلیلگران معتقدند حادثه کشتی «بریجتون» از لحاظ سیاسی به ضرر آمریکا تمام شد و اگر ج.ا.ایران اقدام تلافی‌جویانه انجام می‌داد، این ضرر بیشتر می‌شد. در هر صورت درگیری ایران و آمریکا با حمله‌های متقابل ادامه یافت. در این مرحله، گرچه آمریکا هدفش اسکورت نفتکش‌ها و تأمین امنیت آمد و شد کشتی‌ها در خلیج فارس بود، ولی آمارها نشان می‌دهد دامنه درگیری‌ها با گذشت زمان رو به افزایش گذاشت، در حالی که در سال ۱۳۶۵، در مجموع به یکصد و یازده هدف دریایی حمله شد، ولی در سال ۱۳۶۶ این آمار به ۱۷۹ هدف افزایش یافت، که از این تعداد ۸۸ هدف را عراق و ۹۱ هدف را ایران مورد حمله قرار داد، در حالی که این آمار در سال ۱۳۶۴، ۶۶ هدف از سوی عراق و ۴۵ هدف از سوی ایران بود. از دیگر عملیات‌های مهمی که نیروی دریایی سپاه پاسداران انجام داده است، می‌توان به مواردی مانند انهدام اسکله البکر عراق در ۲۳ آذر سال ۱۳۶۵ (اولین پرتاب موشکی) پس از تصرف پایگاه (سایت) موشکی فاو، عملیات پدافند از جزیره خارک با پشتیبانی شناورهای نیروی دریایی سپاه پاسداران، شرکت در عملیات والفجر ۸ و پدافند از فاو و جزایر تصرف‌شده در کربلای ۵ و همزمان شرکت در عملیات کربلای ۵، رزمایش جزیره آزادی و شهادت، عملیات کربلای ۳ و ۴ اشاره کرد.

شکل شماره ۱. الگوی مفهومی برای استخراج راهبردهای دفاع مقدس



۳. تجزیه و تحلیل

۳-۱. جمع‌بندی مصاحبه

به‌منظور استخراج راهبردهای نانوشته نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران و سپاه پاسداران، با توجه به عملیات‌های انجام‌شده، مصاحبه‌ای با ۲۰ نفر از فرماندهان عالی‌رتبه این دو نیرو در زمان دفاع مقدس انجام شد و راهبردهای زیر جمع‌بندی گردید:

۳-۱-۱. راهبرد مقابل به مثل در جنگ نفتکش‌ها

در جمع‌بندی مصاحبه‌ای که با فرماندهان عالی‌رتبه این دو نیرو در زمان دفاع مقدس انجام شد، این راهبرد به‌منظور تحقق هدف‌های زیر انجام شد: فروش نفت برای پشتیبانی از جنگ، وارد نمودن ضربه‌های مقابل برای انصراف دشمن از ادامه عملیات علیه صادرات نفت ایران (بازدارندگی)، تأمین امنیت ناوگان حمل و نقل خودی، برتری دریایی و اعمال قدرت دفاعی در دریا، فشارهای سیاسی بر عراق به‌عنوان عامل ناامنی

جریان انرژی، اعمال فشار اقتصادی بر عراق و حامیان آن، امنیت خلیج فارس برای ج.ا.ایران، ایجاد بازدارندگی در عملیات تهاجمی دشمن علیه منافع ملی کشور، ایجاد ناامنی در حوزه‌های مورد علاقه ج.ا.ایران (خلیج فارس و دریای عمان) (امنیت برای همه، ناامنی هم برای همه)، نشان دادن اینکه ناامن کردن کشتیرانی ایران از سوی عراق، ناامنی در کل خلیج فارس را به دنبال دارد، مسدودسازی و محدودسازی پشتیبانی از عراق از طریق دریا، ایجاد رعب و وحشت در دشمن و ایجاد تردید در تصمیم‌گیری برای انجام حمله‌ها، شکست حضور آمریکا در خلیج فارس، امنیت صدور نفت.

۲-۱-۳. راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس

در جمع‌بندی مصاحبه‌ای که با فرماندهان عالی‌رتبه این دو نیرو در زمان دفاع مقدس انجام شد، این راهبرد به منظور تحقق هدف‌های زیر انجام شد: حذف نیروی دریایی عراق، ناامن‌سازی خلیج فارس برای آمریکا در پشتیبانی از عراق، حمله به شناورهای دشمن و سکوهای البکر و الامیه برای قطع دست دشمن در شمال خلیج فارس، اشراف دریایی ایران بر منطقه خلیج فارس، حمله به شناورهای نظامی فرامنطقه‌ای برای قطع حمایت از ناوگان تجاری توسط آمریکا، کاهش قدرت دریایی دشمن و حضور در دریا، دفاع در خط مقدم دریایی، دفاع فعال در برابر نیروهای متجاوز آمریکایی، ایجاد منطقه ناامن برای حضور نامشروع کشورهای فرامنطقه‌ای، از کار انداختن نیروهای دریایی عراق و عدم حضور در خلیج فارس، عدم حضور عراق در دریا، دفاع قاطع و صیانت از مرزهای دریایی، ایجاد بازدارندگی در برابر متحدان فرامنطقه‌ای، نابود کردن قوای جنگی دریایی دشمن.

۳-۱-۳. راهبرد پشتیبانی از سایر نیروها در جنگ

در جمع‌بندی مصاحبه‌ای که با فرماندهان عالی‌رتبه این دو نیرو در زمان دفاع مقدس انجام شد، این راهبرد به منظور تحقق هدف‌های زیر انجام شد: پشتیبانی آموزشی برای عملیات آبخاکی سایر نیروها، تأمین شناورهای رزمی و آمادی لازم برای عملیات

آبخاکی، قطع دسترسی دشمن به دریا و تأمین عقبه نیروها در دریا، کمک به نیروی زمینی سپاه پاسداران برای اجرای عملیات در موانع آبی (خیبر و والفجر ۸)، حمایت از عملیات زمینی (بعضی عملیات‌ها)، شرکت فعال در همکاری با سایر نیروها، شرکت در پدافند زمینی منطقه خرمشهر و آبادان، شرکت در نیروورسانی و رساندن پشتیبانی‌های لازم به رزمندگان در موقع محاصره آبادان و خرمشهر، تقویت تخصصی نیروهای عملیاتی در طول جنگ در مسائل دریایی.

۳-۱-۴. راهبرد پدافند از جزایر و سکوهای نفتی

در جمع‌بندی مصاحبه‌ای که با فرماندهان عالی‌رتبه این دو نیرو در زمان دفاع مقدس انجام شد، این راهبرد به منظور تحقق هدف‌های زیر انجام شد: پدافند از منابع حساس در دریا و جزایر، مقابله با تهدیدهای هوایی و سطحی علیه جزایر و سکوهای نفتی در دریا، تأمین امنیت لازم برای استخراج نفت و صادرات آن، ادامه حیات اقتصادی کشور با تولید نفت و صدور نفت، امنیت خارک و سکوهای نفتی.

۳-۱-۵. راهبرد امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران

در جمع‌بندی مصاحبه‌ای که با فرماندهان عالی‌رتبه این دو نیرو در زمان دفاع مقدس انجام شد، این راهبرد به منظور تحقق هدف‌های زیر انجام شد: اعمال حاکمیت دریایی در خلیج فارس، وارد نمودن ضربه‌های متقابل به منظور انصراف دشمن از ادامه عملیات علیه صادرات نفت ایران، تأمین امنیت ناوگان حمل‌ونقل خودی، امنیت خلیج فارس و ج.ا.ایران، ایجاد بازدارندگی در عملیات تهاجمی دشمن علیه منافع ملی کشور، رساندن این معنی که ایجاد ناامنی در حوزه‌های مورد علاقه ج.ا.ایران (خلیج فارس و دریای عمان) ناامنی در کل خلیج فارس را به دنبال دارد (امنیت برای همه و ناامنی هم برای همه) ناامن‌سازی خلیج فارس برای آمریکا در پشتیبانی از عراق، حمله

به شناورهای دشمن و سکوهای البکر و الامیه برای قطع دست دشمن در شمال خلیج فارس، ایجاد منطقه ناامن برای حضور نامشروع کشورهای فرامنطقه‌ای، از کار انداختن نیروهای دریایی عراق و عدم حضور در خلیج فارس، افزایش هزینه جنگ برای دشمنان فرامنطقه‌ای و متحدان منطقه‌ای عراق، کاهش نقش عملیاتی دشمن فرامنطقه‌ای در خلیج فارس، ناامن‌سازی حرکت شناورهای دشمن در شمال خلیج فارس (خور عبدا...)، حفظ و توسعه تسلط بر معابر کلیدی دریایی در خلیج فارس، محبوس شدن دشمن بعثی در پایگاه خود ام‌القصر، صادرات نفت، تأمین نیازمندی‌های وارداتی مردم، تأمین نیازمندی‌های وارداتی پشتیبانی جنگ (صادرات و واردات)، تأمین امنیت کشتی‌های تجاری و نفتکش در برابر حمله هوایی و موشکی عراق، امنیت خطوط مواصلاتی دریایی و باز نگه داشتن بنادری که در تیررس دشمن بود، به‌ویژه بندر امام (ره)، تأمین هدف‌های اقتصادی و معیشتی کشور.

۲-۳. یافته‌های آماری

به‌منظور اعتبارسنجی راهبردهای استخراج شده از مصاحبه فرماندهان عالی‌رتبه در دفاع مقدس با ساختن پرسشنامه و سنجش روایی و پایایی آن، پرسشنامه اصلاح‌شده در جامعه نمونه که از خبرگان نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران بودند، توزیع شد و پس از گردآوری آنها، با توجه به فراوانی و درصد تراکمی و آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد تحلیل قرار گرفت.

باتوجه به نتایج حاصل از تحلیل یافته‌ها و جمع‌بندی جدول‌های ارائه‌شده که نظر خبرگان می‌باشد، راهبردهای ارائه‌شده در جدول زیر مورد تأیید قرار گرفت:

جدول شماره ۱. آزمون نسبت (دو جمله‌ای) و سنجش تفاوت گروه‌ها در مورد راهبردهای نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در عملیات‌های هشت سال دفاع مقدس

معنی‌داری	نسبت مورد انتظار	نسبت مشاهده شده	تعداد	مقوله‌ها	راهبردهای مورد توجه	
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۰۲	۲	≤ 3	گروه ۱	راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس
		۰/۹۸	۱۰۰	> 3	گروه ۲	
		۱/۰۰	۱۰۲		جمع	
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۰۴	۴	≤ 3	گروه ۱	راهبرد مقابله به مثل
		۰/۹۶	۹۶	> 3	گروه ۲	
		۱/۰۰	۱۰۰		جمع	
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۰۴	۴	≤ 3	گروه ۱	راهبرد امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران
		۰/۹۶	۱۰۰	> 3	گروه ۲	
		۱/۰۰	۱۰۴		جمع	
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۰۶	۶	≤ 3	گروه ۱	راهبرد پشتیبانی از سایر نیروها
		۰/۹۴	۱۰۰	> 3	گروه ۲	
		۱/۰۰	۱۰۶		جمع	
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۰۲	۲	≤ 3	گروه ۱	راهبرد پدافند از جزایر و سکوها
		۰/۹۸	۹۸	> 3	گروه ۲	
		۱/۰۰	۱۰۰		جمع	

نتایج آزمون نشان‌دهنده آن است که معنی‌داری محاسبه‌شده در همه موارد از معنی‌داری در سطح آلفای ۰/۰۵ کوچک‌تر است و این به آن معناست که در موارد معنادار بین دو گروه پاسخگویان، گروه اول (افرادی که معتقد بوده‌اند عوامل بیان شده در حد خیلی کم و کم به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران بوده است) و گروه دوم (افرادی که معتقد بوده‌اند عوامل بیان شده در حد خیلی زیاد و زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران بوده است) تفاوت معنی‌دار است. نسبت دو گروه به شرح جدول پیش و به ترتیب در هر یک از موارد به شرح زیر می‌باشد:

(۱) در مورد راهبرد نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس، ارقام جدول نشان می‌دهند که

نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۸ به ۲ است و این یعنی ۹۸ درصد پاسخگویان معتقدند راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران بوده است.

(۲) در مورد راهبرد مقابله به مثل نیروی دریایی ارتش و سپاه، ارقام جدول نشان می‌دهند، نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۶ به ۴ است و این یعنی ۹۶ درصد پاسخگویان معتقدند مقابله به مثل در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران بوده است.

(۳) در مورد راهبرد امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران، ارقام جدول نشان می‌دهند نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۶ به ۴ است و این یعنی ۹۶ درصد پاسخگویان معتقدند راهبرد امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران بوده است.

(۴) در مورد راهبرد پشتیبانی از سایر نیروها نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران، ارقام جدول نشان می‌دهند نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۴ به ۶ است و این یعنی ۹۴ درصد پاسخگویان معتقدند عملیات پشتیبانی از سایر نیروها در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران بوده است.

(۵) در مورد راهبرد پدافند از جزایر و سکوهای نفتی نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران، ارقام جدول نشان می‌دهند نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۸ به ۲ است و این یعنی ۹۸ درصد پاسخگویان معتقدند عملیات پدافند از جزایر و سکوهای نفتی در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران بوده است.

جدول شماره ۲. آزمون نسبت (دو جمله‌ای) و سنجش تفاوت گروه‌ها در مورد نتایج راهبردهای مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در هشت سال دفاع مقدس

معنی‌داری	نسبت مورد انتظار	نسبت مشاهده شده	تعداد	مقوله‌ها	نتایج راهبردی مورد توجه	
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۰۶	۶	≤ 3	گروه ۱	راهبرد انهدام نیروی دریایی
		۰/۹۴	۹۲	> 3	گروه ۲	عراق و قطع دست دشمن
		۱/۰۰	۹۸		جمع	از خلیج فارس
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۰۷	۶	≤ 3	گروه ۱	نتایج راهبردی عملیات
		۰/۹۳	۷۸	> 3	گروه ۲	مقابله به مثل
		۱/۰۰	۸۴		جمع	
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۱۰	۱۰	≤ 3	گروه ۱	راهبرد امنیت شناورها و
		۰/۹۰	۹۲	> 3	گروه ۲	خطوط مواصلاتی
		۱/۰۰	۱۰۲		جمع	ج.ا.ایران
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۱۰	۱۰	≤ 3	گروه ۱	نتایج راهبردی پشتیبانی از
		۰/۹۰	۸۶	> 3	گروه ۲	سایر نیروها
		۱/۰۰	۹۶		جمع	
۰/۰۰۰	۰/۵۰	۰/۰۴	۴	≤ 3	گروه ۱	نتایج راهبردی پدافند از
		۰/۹۶	۹۶	> 3	گروه ۲	جزایر و سکوها
		۱/۰۰	۱۰۰		جمع	

نتایج آزمون نشان‌دهنده آن است که معنی‌داری محاسبه‌شده در همه موارد از معنی‌داری در سطح آلفای ۰/۰۵ کوچک‌تر است و این به آن معناست که در موارد معنادار بین دو گروه پاسخگویان، گروه اول (افرادی که معتقد بوده‌اند نتایج حاصل از راهبردهای مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در حد خیلی کم و کم به نتایج راهبردی رسیده است) و گروه دوم (افرادی که معتقد بوده‌اند نتایج حاصل از راهبردهای مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در حد خیلی زیاد و زیاد به نتایج راهبردی رسیده است) تفاوت معنی‌دار است، نسبت دو گروه به شرح جدول پیش و به ترتیب در هر یک از موارد به شرح زیر می‌باشد:

(۱) در مورد نتایج حاصل از راهبرد نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس، ارقام جدول نشان می‌دهند نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۴ به ۶ است و این یعنی ۹۴ درصد پاسخگویان معتقدند راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران به نتایج مورد نظر دست یافته است.

(۲) در مورد نتایج حاصل از راهبرد نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در عملیات مقابله به مثل، ارقام جدول نشان می‌دهند نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۳ به ۷ است و این یعنی ۹۳ درصد پاسخگویان معتقدند مقابله به مثل در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران به نتایج مورد نظر دست یافته است.

(۳) در مورد نتایج حاصل از راهبرد نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در راهبرد امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران، ارقام جدول نشان می‌دهند نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۰ به ۱۰ است و این یعنی ۹۰ درصد پاسخگویان معتقدند راهبرد امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران به نتایج مورد نظر دست یافته است.

(۴) در مورد نتایج حاصل از راهبرد نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در عملیات پشتیبانی از سایر نیروها، ارقام جدول نشان می‌دهند نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۰ به ۱۰ است و این یعنی ۹۰ درصد پاسخگویان معتقدند عملیات پشتیبانی از سایر نیروها در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران به نتایج مورد نظر دست یافته است.

(۵) در مورد نتایج حاصل از راهبرد نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در عملیات پدافند از جزایر و سکوه‌های نفتی، ارقام جدول نشان می‌دهند نسبت گروه دوم به گروه اول بیشتر است و این نسبت ۹۶ به ۴ است و این یعنی ۹۶ درصد پاسنخگویان معتقدند عملیات پدافند از جزایر و سکوه‌های نفتی در حد زیاد و خیلی زیاد به‌عنوان راهبرد مورد توجه نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران به نتایج موردنظر دست یافته است. میزان اهمیت راهبردهای نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در دوره دفاع مقدس متفاوت است.

جدول شماره ۳. آزمون آماری فریدمن و تعیین رتبه متغیرها

۷۸	فراوانی
۱۴/۸۹۷	آماره کای اسکوئر
۷	درجه آزادی
۰/۰۳۷	معنی‌داری

نتایج جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که سطح معناداری محاسبه شده (۰/۰۳۷) از معناداری در سطح آلفای ۰/۰۵ کوچک‌تر است، پس با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت میزان اهمیت راهبردهای نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در دوره دفاع مقدس متفاوت است. میزان و رتبه اهمیت هر یک از راهبردهای کلان در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۴. آزمون آماری فریدمن و تعیین رتبه متغیرها

رتبه میانگینی	راهبردها
۵/۷۶	راهبرد پدافند از جزایر و سکوها
۴/۷۲	راهبرد امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران
۴/۴۴	راهبرد پشتیبانی از سایر نیروها
۴/۲۴	راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس
۴/۲۳	راهبرد مقابله به مثل

ارقام جدول بالا نشان می‌دهد که راهبردهای کلان به ترتیب، پدافند از جزایر و سکوها، راهبرد امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران، پشتیبانی از سایر نیروها، راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس و مقابله به مثل، در دوره دفاع مقدس دارای اهمیت بوده‌اند. نتایج حاصل از راهبردهای نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در دوران دفاع مقدس متفاوت است.

جدول شماره ۵. آزمون آماری فریدمن و تعیین رتبه متغیرها

۸۴	فراوانی
۶۹/۵۲۱	آماره کای اسکوئر
۹	درجه آزادی
۰/۰۰۰	معنی داری

نتایج جدول شماره ۴ نشان می‌دهد که سطح معناداری محاسبه شده ۰/۰۰۰ از معنی داری در سطح آلفای ۰/۰۵ کوچک‌تر است، پس با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت نتایج حاصل از راهبردهای نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در دوران دفاع مقدس متفاوت است. میزان نتایج هر یک از راهبردها در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۶. آزمون آماری فریدمن و تعیین رتبه متغیرها

رتبه میانگینی	نتایج راهبردها
۶/۰۵	راهبرد پدافند از جزایر و سکوها
۵/۸۱	راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس
۴/۸۸	راهبرد مقابله به مثل
۴/۳۳	راهبرد تأمین امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران
۳/۸۳	راهبرد پشتیبانی از سایر نیروها

ارقام جدول بالا نشان می‌دهد که نتایج راهبردها به ترتیب پدافند از جزایر و سکوها، انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس، مقابله به مثل،

راهبرد تأمین امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران و پشتیبانی از سایر نیروها بوده‌اند.

۴. نتیجه‌گیری

۴-۱. جمع‌بندی

با توجه به انواع عملیات‌های انجام‌شده، جمع‌بندی از یافته‌هایی که از مصاحبه با فرماندهان عالی‌رتبه به‌دست آمده و اعتبارسنجی آنها از روش پرسشنامه و تحلیل آماری، نتیجه‌گیری شده است، که راهبردهای به‌کارگیری شده توسط نیروی دریایی سپاه پاسداران و ارتش را می‌توان به شرح زیر بیان نمود:

(۱) راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس؛ این راهبرد با اقدام‌های عملیاتی حمله به شناورهای نظامی و سکوهای نفتی دشمن به‌منظور حذف نیروی دریایی عراق، ناامن‌سازی خلیج فارس برای متحدان و پشتیبانی‌کنندگان از عراق، انهدام سکوهای البکر و الامیه، مین‌ریزی و حمله به شناورهای دشمن، واپایش و پایش شمال خلیج فارس، انجام شد.

(۲) راهبرد مقابله به مثل در جنگ نفتکش‌ها برای فروش نفت و پشتیبانی از جنگ، وارد نمودن ضربه‌های متقابل به‌منظور انصراف دشمن از ادامه عملیات علیه صادرات نفت ایران (بازدارندگی)؛ این راهبرد با اقدام‌های عملیاتی مین‌ریزی، حمله موشکی، هوایی و عملیات شناورهای تندرو، اجرا شد.

(۳) راهبرد تأمین امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران؛ نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در خلیج فارس، به‌منظور تأمین نیازمندی‌های وارداتی مردم و تأمین نیازمندی‌های وارداتی پشتیبانی جنگ (صادرات و واردات)، تأمین امنیت کشتی‌های تجاری و نفتکش در برابر حمله هوایی‌ها و موشک‌های عراق، راهبرد یادشده را با اقدام‌های عملیاتی همپایی کاروان‌ها، بازرسی و واپایش تنگه هرمز و خلیج فارس، اجرا نموده است.

(۴) راهبرد مشارکت نیروی دریایی ارتش و سپاه پاسداران در عملیات پشتیبانی از سایر نیروها در جنگ مانند دفاع از خرمشهر، انتقال نیرو و تدارکات به آبادان در زمان محاصره، عملیات والفجر ۸، پدافند از فاو و شرکت در عملیات خیبر و عملیات کربلای ۳ و ۴ و ...

(۵) راهبرد پدافند از جزایر و سکوهای نفتی در جنگ و مقابله با تهدیدهای هوایی و سطحی علیه جزایر و سکوهای نفتی در دریا، تأمین امنیت لازم برای استخراج نفت و صادرات آن؛ این راهبرد با اقدام‌های عملیاتی حضور نیروهای تفنگدار در جزایر و سکوها، پدافند هوایی و توپخانه ساحلی و ساختن استحکامات مناسب دفاعی، اجرا شد.

جدول شماره ۷. راهبردها و اقدام‌های عملیاتی

راهبردها	اقدام‌های عملیاتی
راهبرد انهدام نیروی دریایی عراق و قطع دست دشمن از خلیج فارس	انهدام سکوهای البکر و الامیه، مین‌ریزی، حمله به شناورهای دشمن، واپایش و پایش شمال خلیج فارس
راهبرد مقابله به مثل	مین‌ریزی، حمله موشکی، هوایی، عملیات شناورهای تندرو
راهبرد تأمین امنیت شناورها و خطوط مواصلاتی ج.ا.ایران	همپایی کاروان‌ها، بازرسی و واپایش تنگه هرمز و خلیج فارس
راهبرد پشتیبانی از سایر نیروها	دفاع از خرمشهر، انتقال نیرو و تدارکات به آبادان در زمان محاصره، عملیات والفجر ۸ و پدافند از فاو، شرکت در عملیات خیبر و عملیات کربلای ۳ و ۴ و ...
راهبرد پدافند از جزایر و سکوها	حضور نیروهای تفنگدار در جزایر و سکوها، پدافند هوایی، توپخانه ساحلی، ساختن استحکامات مناسب دفاعی

۲-۴. پیشنهادها

با توجه به تهدیدهای جدید در خلیج فارس و دریای عمان و دشمنی بعضی از قدرت‌های بزرگ جهانی علیه ج.ا.ایران و لزوم استفاده از تجربیات در راهبردهای به‌کارگیری شده در دفاع مقدس، پیشنهادها زیر ارائه می‌گردد:

(۱) قابلیت لازم برای واپایش هوشمند تنگه هرمز به‌عنوان شاه‌رگ حیاتی کشورهای هم‌پیمان قدرت‌های غربی منطقه و یکی از آبراه‌های راهبردی و تأثیرگذار در اقتصاد جهانی و انرژی جهان در نیروی دریایی ایجاد شود.

(۲) برای تهاجم به شناورهای نظامی و تجاری دشمن، سازوکار مناسب برای استفاده از توان موشکی، هواپیماهای بدون سرنشین، قایق‌های پرنده و شناورهای زیرسطحی در سازمان نیروهای دریایی ایجاد شود.

(۳) تجربه موفق استفاده از مین‌های دریایی، در دفاع مقدس که سلاحی ساده، بومی شده و برای دشمن، مخوف است، در دستورکار توسعه و بالا بردن فناوری ساخت و به‌کارگیری، قرار گیرد.

(۴) سازمان و شناورهای مناسب که قابلیت اجرای عملیات مین‌ریزی را به‌طور دقیق و نقطه‌ای داشته باشند در نیروهای دریایی ساماندهی شود.

(۵) سازمان و سازوکار مناسب با توجه به تهدیدهای بیان شده برای دفاع از جزایر و سواحل در سازمان نیروهای دریایی ایجاد شود.

فهرست منابع

۱. امام خمینی (ره)، روح‌الله (۱۳۷۸)، *صحیفه نور*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی (ره).
۲. تهامی، سیدمجتبی (۱۳۸۰)، *سیاست امریکا در قبال ایران طی دوره جنگ تحمیلی*، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه.
۳. کویین، جیمز برایین (۱۳۷۶)، *مدیریت استراتژیک*، ترجمه محمد صائبی، تهران، انتشارات مرکز آموزش دولتی.
۴. درودیان، محمد (۱۳۷۹)، *خونین شهر تا خرمشهر*، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
۵. دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران (۱۳۹۲)، *اطلس دفاع مقدس نداجا*، تهران، انتشارات دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران.
۶. رستمی، محمود (۱۳۷۸)، *فرهنگ واژه‌های نظامی*، تهران، انتشارات ستاد مشترک آجا.
۷. رستمی، علی‌اکبر (۱۳۹۱)، *تبیین جایگاه دریا در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران و راهکارهای تحقق الزامات آن*، پروژه تحقیقاتی منتشر نشده، تهران، مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.
۸. سیاری، حبیب‌الله و همکاران (۱۳۹۱)، *موج‌های خروشان، مجموعه تقویم تاریخ دفاع مقدس نداجا*، جلد ۱۱، تهران، انتشارات دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران.
۹. سیاری، حبیب‌الله و دیگران (۱۳۹۱)، *هوا دریا، ناجی آبادان، مجموعه تقویم تاریخ دفاع مقدس نداجا*، جلد ۱۰، تهران، انتشارات دفتر پژوهش‌های نظری و مطالعات راهبردی نیروی دریایی ارتش ج.ا.ایران.
۱۰. عسگری، محمود (۱۳۹۲)، *بازدارندگی جمهوری اسلامی ایران در عرصه دریایی*، نامه دفاع، نشریه مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی، شماره ۳۳.
۱۱. علایی، حسین (۱۳۹۱)، *روند جنگ ایران و عراق*، تهران، انتشارات مرزوبوم.
۱۲. مرکز مطالعات نیروی دریایی سپاه (۱۳۹۲)، *روزشمار دفاع مقدس*، جزوه منتشر نشده.
۱۳. میتزبرگ، هنری (۱۳۷۶)، *مدیریت استراتژیک*، ترجمه محمد صائبی، تهران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی.
۱۴. یزدان‌فام، محمود (۱۳۷۸)، *اسکورت نفتکش‌ها*، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.